

Україна у просторі-часі (про походження українців)

Володимир Гетьман

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

© Видавництво «Богдан». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

Володимир ГЕТЬМАН
УКРАЇНЦІ У ПРОСТОРІ - ЧАСІ
(ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ)

Рецензенти:

канд. іст. наук С. С. Наливайко

(Науково-дослідний інститут українознавства)

У книзі детально проаналізовано проблемні питання походження українського етносу, розкрито майже двохсотлітню історію їх вивчення.

Укотре порушена проблема свідчить про її актуальність для сьогодення теперішньої України та її народу, коли в українській історії знову постало питання про хиткість державної незалежності країни, а то й утрату не тільки суверенітету, а й національної ідентичності прадавнього українського народу.

Книга становитиме інтерес для істориків, археологів, філологів, етнографів, працівників установ та органів охорони історико-культурної спадщини, викладачів, студентів, загалом тих, хто цікавиться історією Давньої України.

Присвячую своїй дружині –

Любові Саверівні Гетьман.

Світла їй пам'ять.

Україна... В одному вже тільки цьому слові і для нашого слова, і для вуха чужинця навіть бринить ціла музика смутку і жалю... Україна — країна смутку і краси, країна, де найбільше люблять волю і найменше мають її, країна гарячої любові до народу і чорної йому зради, довгої, вікової і героїчної боротьби за волю, в результаті якої велетенське кладовище: високі в степу могили, руїна та прекрасна на весь світ безіменна, невідомо коли і як складена пісня...

(Степан Васильченко. Повісті та оповідання. Київ. Держлітвидав України. 1949. С. 147-148).

Вступ

У наш час надзвичайно актуальним став пошук нових (креативних) шляхів і форм збереження та відновлення української ідентичності. Тому вкотре важливо поглянути на еволюційний (історичний) шлях формування українського народу (етносу) від найдавніших (археологічно зафіксованих) його пращурів на тлі катастрофічного нівелювання споконвічних ментальних особливостей українців-русів і зникаючого ландшафтного різноманіття української барвистої природи. Також необхідно висвітлити, дослідити глибинні гуманістичні витоки етногенетичних процесів, які відбувались і відбуваються на теренах України, зокрема на основі філософських категорій моралі та мудрості, добра та справедливості.

Автор цієї праці простежив упродовж еволюційного (історичного) шляху (розвитку життя) населеників теренів України тяглість (безперервність) етногенетичних процесів, що відбувалися в сучасних її територіальних межах. Порушено питання про автохтонність українського народу на його рідній землі. Такий розгляд не міг обминути і сусідні з Україною території, де жили, звідки приходили та куди мігрували наші прадавні пращури.

Сучасний етнічний геном (корінь) українців виведено на основі письмових джерел та особливостей (фізичний антропологічний тип, говірки, одяг тощо) народів (племен, етносів, народностей), які більш-менш тривало проживали у територіальних межах сучасної України.

Однак за визначальну етнічну ознаку, що відрізняє один етнос від іншого (український народ, зокрема), автор узяв історичну пам'ять людей про свої споконвічні терени та їх населеників (пращурів), отой ідеалістичний Дух землі, який надає (повинен би надавати) її населенню життєву снагу та волю до боротьби за свою українську Державу.

З метою вирішення порушених у статті проблемних питань автор у черговий раз пропонує наскрізний (еволюційний) підхід, залучаючи для цього потенційні евристичні можливості когорт споріднених наук (гуманітарного кола, й не тільки), фанатично залюблених у свою справу науковців, молодих і маститих учених.

Проблема етногенезу українців, і загалом слов'ян, місцезнаходження їх прабатьківщини є однією зі «сивобородих» (з кінця XIX ст.) у стародавній історії України та наук, безпосередньо пов'язаних із нею. Над цією проблемою працювало кілька поколінь українських істориків, археологів, етнографів, антропологів: М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, В. Хвойка, М. Дашкевич, М. Грушевський, Хв. Вовк, О. Єфименко (1990), В. Петров (1992), М. Брайчевський (1995; 2000), М. Чубатий (1963), Я. Дашкевич (1993), П. Толочко (1974–2005), В. Баран (1981; 1998), Л. Залізняк (1994–2019), С. Сегеда (2001–2013) та ін. Напрацювання в цій сфері опираються на потужне лінгвістичне підґрунтя, створене працями О. Потебні, А. Кримського, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова, В. Русанівського, О. Стрижака (1967; 1988; 1991), Г. Півторака (1993), В. Німчука, О. Тараненка та ін. (Історія української мови, 1996).

Зазначена проблема ще й нині далека від остаточного розв'язання. І коли буде розв'язана – справа часу, бо «заслуга» науки, як відомо, відкриваючи, з'ясовуючи певні, «заплутані у вузол», питання, вона миттєво ставить нові (Олександр Македонський розрубав подібний «вузол», а вчені так не вміють), що потребують подальших досліджень (фізики це називають принципом невизначеності, який сформулював їхній відомий теоретик В. Гейзенберг), а в питаннях сивої давнини — й поготів.

Дослідники не встановили жодного факту цілковитої зміни на території України одного етносу іншим. Після якихось природних чи соціально-політичних катаклізмів завжди певна частина

населення залишалася, продовжувала жити на своїй чи переходила на іншу територію. Коли такі етнічні процеси і велелюдні явища загальнолюдського життя відбувались, які причини спонукали насельників історичних теренів сучасної України і суміжних територій переселятися (мігрувати)? Це – сивобороді питання, котрі ще тривожитимуть наукову думку деміургів історії, археології, мовознавства, географії тощо

Отже, роботи у науковців майбутніх поколінь не зменшаться (це, зокрема, відтворення мови, деталей життя, побуту, психології тощо попередніх, далеких у минулому, поколінь — на теренах сучасної України).

І. Тракткування поняття етносу, народності, нації.

Один із фундаторів теорії етносу Ю. Бромлей визначав етнос як усталену сукупність людей, яка характерна певними власними етнічними властивостями (мова, культура, етнічна самосвідомість, закріплена у самоназві) [20, с. 7]. Нині узвичаєним є підхід до етносів як етнокультурних організмів, які в певний час народжуються, проходять життєвий шлях (цикл) і помирають. Методологічною основою такого підходу служать напрацювання класиків європейської (і світової) історичної науки Освальда Шпенглера (1993), Арнольда Тойнбі (1995), Льва Гумільова (1993), які розуміли етнос (культуру, цивілізацію) як соціальний організм. Важко щось перечити цим авторитетним ученим. Однак дещо варто зазначити.

Почнемо з того, чи доцільно уподібнювати, як і традиційно прийнято в літературних джерелах, етнос (народність, націю) етнокультурному (соціальному) організмові (надумане, штучне поняття), що має конкретні (історично визначені) дати (роки, століття) народження (як початкової точки безперервного етнокультурного розвитку) і смерті? Вважаю, що не зовсім. Тільки конкретний організм (людський) народжується і вмирає (і то

залишає свої гени, пам'ять про себе у дітях), а етноси змінюються (трансформуються) поступово (за мовою, назвою тощо) і теж залишають певний, насамперед генетичний (при асиміляції), а також історичний (матеріальний), культурний (духовний) слід.

Життєвий шлях (цикл) етносу — це постійні трансформації його етновизначальних ознак (мови, культури, ментальності). Усякий етнос є генетичним спадкоємцем усіх народів-попередників, які хоч певний час проживали на його етнічній території. Так, пращурами українців, різною мірою і в різний час, від яких вони, наче губка, всотували все, що дозволяла історична доля (генеалогічна лінія розвитку), були трипільці, індоарії, шнуровики, кіммерійці, скіфи, сармати і т. д.

Що таке організм? Біологічна категорія (тварина, рослина, бактерія). Людина є біосоціум, тобто біологічна та соціальна істота. В еволюційному вимірі вона, звісно, на 99,9 відсотка – біологічний організм, а решта (0,1%) – соціум (десь із часів Шумеру, Єгипту, а то й античної Греції, а це мізерний час — 5-6 тис. років, порівняно з часом від людиноподібних дріопітеків, рамапітеків — 18–8 млн років тому). Людина як біологічний організм (*Homo sapiens sapiens*), має свою (за Ч. Дарвіном: «Походження людини і статевий відбір», 1871 р.; «Про вираження емоцій у людини і тварин», 1872 р.) еволюцію від австралопітека (Східна Африка, 8–5 млн років тому) через людину вмілу, або *Homo habilis* (2-3 млн років тому), ар(хео)антропа, або *Homo erectus* (2 млн – 200 тис. років тому), палеоантропа, або неандертальця (250 тис. – 28 тис. років тому) і кроманьйонця, або *Homo sapiens* (від 40 тис. років тому).

Відтак, якщо нехтувати людиною як соціальним феноменом, а приймати її етнічні утворення (етнос, нація) як біологічну категорію, тоді можна їх називати організмом. Але насправді істина тут, як і всюди, десь посередині.

Нині відомо чимало наукових визначень поняття етносу [48]. На думку автора, воно перередовсім — територіальне (географічне) і часове (історичне — змінюється з часом й у часі), тобто просторово-часове. А далі — психологічне (ментальне), культурне, господарсько-побутове тощо. І саме в такому ракурсі його доцільно розглядати (детальніше на розумінні цього поняття зупинимось нижче).

Що таке час? Поки існує світ, час був і залишається загадкою, таємницею для людини. Як його рахувати? Адже відомо, наприклад, що внаслідок зменшення швидкості обертання Землі навколо своєї осі тривалість доби збільшується (у докембрії, більше 570 млн років тому, кількість діб у році була вдвічі більшою, ніж нині) [90]. За І. Ньютоном, усі рухи здатні прискорюватися або гальмуватися.

В історичній науці прийнято розглядати часові події у площині нашої ери (н. е.) і до нашої ери (до н. е.), беручи за точку відліку рік народження Ісуса Христа. І вправо (н. е.) і вліво (до н. е.) закінчення часу нема.

Із позицій діалектичного матеріалізму час — це одна з форм існування матерії. А як його трактували древні? Відоме висловлювання Платона: «Бог, не маючи змоги зробити світ вічним, дав йому час» [168]. Водночас у діалозі «Тімей» цей філософ-ідеаліст зазначив, що час є рухомим відображенням вічності. Реальніше та приземленіше це поняття визначив перший президент Всеукраїнської академії наук В. І. Вернадський: «Час — процеси, що реально відбуваються» [24]. Час, пов'язаний із життєвими явищами, учений опісля називав біологічним часом [25]. Ще доступніше й зрозуміліше поняття часу тлумачить словник: «Тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін.» [22]. Отже, класичними (якісними) властивостями часу є: незворотність, односпрямованість, послідовність.

Звісно, час існує у просторі (друга форма існування матерії). Значить, можна говорити про простір-час. Із цього погляду, як зазначив В. І. Вернадський (1932), виникає можливість підходити до вивчення явища простору-часу, що має певну будову. Це насамперед стосується часу еволюції.

Учений-географ В. М. Петлін постулював: «Якщо зважити на те, що практично будь-яка природна система характеризується індивідуальними за протяжністю й періодичністю процесними явищами, то вийде, що для кожної із неї правомірним буде вибудовувати або відшуковувати власний час і його відлік» [112, с. 322]. Отже, у Всесвіту один час, а на його просторах, у кожному його місці – свій простір-час (на Марсі один, на Землі — інший і т. д.).

У контексті нашої теми походження українців у просторі-часі Сергій Сегеда як вчений антрополог свого часу написав: «Антропологічну історію українців, як і інших європейських народів, можна порівняти з генним потоком через століття, до якого час від часу вливалися струмки, струмочки, а то й ріки» [135]. Тобто, образно кажучи, хто тут (на теренах сучасної України) тільки не жив, чия тільки кров не тече в жилах сучасних українців (звісно, треба виділити основних прашчурів, що ми й хочемо зробити).

Зазвичай, люди у минулому не просто помирили, вони брали зі собою у землю власну, накопичену за життя, духовну енергію (звичаї, традиції, мову, національний одяг, пісні тощо). Наша українська земля повсюдно багата духовною енергетикою. Особливо у природних та історико-культурних заповідниках. Її треба вміти відчувати. Це енергетична складова сучасних ландшафтів (природних), так званих місць ландшафту, де вона «фонтанує» [39; 54; 55]. Історична пам'ять (як духовна категорія) про наших прашчурів нікуди не ділася. Вона міститься у нашій українській землі.

На думку не вперше спадають слова відомого публіциста, прогресивного критика, основоположника вітчизняної топоніміки М. Надєждіна стосовно Північного Причорномор'я (Степової України): «Північна околиця Чорноморського басейну, цей величезний... простір... напосний пам'яттю всіх віків, витоптаний слідами всіх народів» [146].

Навіть якщо глянути на карту археологічних культур, приміром, епохи енеоліту-бронзи (деякі фахівці-археологи не розчленовують ці періоди), то побачимо, наскільки строкатим є склад археологічних культур, поширених у ті часи на теренах України. А це свідчить про неоднорідність етнічного складу тодішньої людності (та відповідно, крові сучасних українців). Так, у «мідно-бронзовий вік» тут мешкали індоєвропейці (IV–III тисячоліття до н. е.), серед яких виокремлювалися протоіндоарійці, протоіндоіранці, протослов'яни, протобалти, протофракійці, а також протофіни.

Тож, «баняк кухні народів» («плавильний казан» за єврейським романістом Ізраелем Цангвілом) кипів, клетотів віками, у ньому ще тоді (енеоліт-бронза) «варився» український етнос. Назви такого (українського), зазвичай, тоді й не було (і не могло бути), але ембріон його (окрема сім'я, родова і територіальна, або сусідська общини, плем'я), як зародок дитини у тілі матері (від рибоподоби), розвивався, проходив свій еволюційний шлях. Та й назви народів (етноніми), місцевостей (топоніми) у нинішніх межах України постійно змінювались і змінюються (не унеможливлено і стосовно назви держави — так уже мріють деякі з теперішніх її населеників), мабуть, у незримому (а може, зримому, враховуючи нинішню політичну ситуацію в Україні) майбутньому.

Відомий історик Л. Залізняк зазначив, що «зміна етноніма народом у ході історії є радше нормою, ніж винятком в етнічних трансформаціях Європи... Один народ у різні історичні періоди

свого буття часто фігурує під різними іменами» [80, с. 446]. І навіть приклад: волохи, ляхи, московити середньовіччя у пізніші (нові й новітні) часи відомі під іншими іменами (етнонімами) — відповідно румуни, поляки, росіяни, що слушно і показово. Тільки питання — чи завжди така зміна (радше — трансформація) відбувалася природним шляхом (назви «росіяни» і «Росія» завдячені саме «скальпелю» Петра І).

Тобто можна, знову ж таки «фігурно», сказати, повторюючи слова мудреців минулого: теперішнє — це сума всього минулого. Іншими словами — наша (кожної людини) нинішня фотографія — це поєднання всіх світлин, зроблених на життєвій стежі від народження дитини дотепер.

Цікавим (із погляду географа, еколога) є погляд на етнічний (український) ландшафт, або краєвид. В історичній площині (XVI – перша пол. XX ст.) його не можна уявити без хат-мазанок під солом'яною покрівлею. А хіба не такою (розписаною зовні та всередині, переважно червоними, темно-коричневими барвами) була трипільська хата? Яскраво та емоційно описував її видатний науковець В. П. Петров у праці «Походження українського народу» (1992).

Український етнічний ландшафт психологічно виразно, символічно віддзеркалюється в емоційно забарвленому менталітеті нашого народу [42]. Характерними рисами, наприклад, зовнішнього вигляду («фізіономії») традиційних ландшафтів українського села, що породили загалом емоційність, романтичність (меланхолійність) психологічного складу українців, можна назвати мальовничість (живописність), пересіченість рельєфу, пісенне багатоголосся місцевої орнітофауни, які всотувалися в українську натуру дитини змалку і практично реалізовувалися в подальшому житті українця(-ки), зокрема, у барвистому національному костюмі (особливо гуцулів), оздобленні (обов'язковість квітиків) сільських

садиб (хат та подвір'я), в українських народних піснях (фольклорі) і т. д.

Переважання в українській ментальності емоційності над раціональністю визначає і характер конфігурації місцевого ландшафту. Старим українським селам не властива прямокутна мережа вулиць і стежок. Корінна причина, знову ж таки, — в емоційній ментальності етнічного українця. Йому приємніше мешкати в ландшафті, де можна мріяти, фантазувати, заглибитись у себе (меланхолія) [55].

Так, для прикладу, Слобідська Україна здавна славилася розлогими лісостеповими і степовими ландшафтно-природними місцевостями. Серед історично-географічних регіонів ще кілька століть тому (на середньовічній мапі) Слобожанщина була барвистим природно-етнографічним краєм на сході Лівобережної України. Це був край неймовірної краси природи сільських місцевостей (зі золотавими соняшниками та плетеними тинами біля побілених, із призьбами хат), самобутніх народних звичаїв і традицій, теплого житейського побуту. Тутешні сільські пейзажі гармонійно доповнювалися дерев'яними хрещатими церквами... [47, с. 115].

Старі козацькі села на Слобожанщині розташовані в умовах плоского рельєфу. Не так, як у Середньому Придніпров'ї чи деінде він пересічений і визначає конфігурацію села. Та попри всю гомогенність слобідського ландшафту, хати у ньому розміщені на різній відстані одна від одної, стежки і доріжки, що їх зв'язують, звивисті й десь губляться, садочки розкидані по селу без усякої «геометрії». Весь ландшафт виглядає ірраціонально, але дуже романтично. І причина всьому цьому — буйна фантазія та романтичність української ментальності [55, с. 14].

У такому контексті процитую визначення етносу за Л. М. Гумільовим, як найближче до питань, які ми порушуємо: «етнос —

це явище географічне, завжди зв'язане з ландшафтом, який уміщує і годує адаптований до нього народ... Адже як ландшафти землі різноманітні, різні й етноси». Вчений заявляє: «За зміни ландшафту етнос втрачає свою природу й зникає» [66; с. 44, 368] (або трансформується, за нашими уявленнями). Це, так би мовити, розгляд порушеного в нашій праці питання у просторовій (горизонтальній) площині.

У чому ж тоді відмінності поняття, наприклад, нації (українська нація нині – існує чи ні?) від етносу? Нація – практичніше поняття, етнос — більше науковий термін (і поняття). Нині поняття «нація» набуло значення народу, який має державу. Або — це народ, який історично дозрів називатися нацією, тобто мати власну державу. Етносом може бути і населення колонії, позбавленої державності. Цим поняттям користуються для позначення народу взагалі.

Етнос становить собою відносно однорідну людську спільноту (популяцію) і може належати до нації (у т. ч. на правах автономії). Нація як об'єктивна реальність може об'єднувати різні етноси (з переважанням одного — елітного, корінного) [45]. Учені вважають, що нації виникли з розвитком капіталістичних ринкових відносин, а до того часу існували народності.

Отже, етнос — це історично сформована відповідно до природно-ландшафтних умов людська спільнота, яка має (володіє) свою територію (землю, що споконвіків заселили прашури), мову, культуру (національний одяг, звичаї, традиції тощо), психічний склад (ментальність), самосвідомість, історичну долю і пам'ять, повагу до своїх предків. Нація — це вища форма розвитку етносу, який, повторимося, дозрів до створення власної держави. Інакше — це «одержавлений» етнос. Загалом, питання співвідношення понять етносу і нації є складним, заплутаним (особливо у теперішній час) і потребує окремишнього, знову ж таки, розгляду. Так само як і поняття національної еліти [48].

Ми ж коротко тільки скажемо, що національна еліта — це інтелектуали, інтелігенти, досвідчені та свідомі патріоти, державотворці, люди, які знають і люблять свій народ (корінний, титульний), знають його історію тощо.

Однак, можливо, права іспанська (каталонська) дослідниця Монтсеррат Гібернау, вважаючи, що кожна національна ідентичність має серцевину, сформовану низкою визначальних елементів, які пояснюють конкретні символи, цінності, культуру, традиції, мову і спогади, котрі поділяють люди, належні до однієї нації... Нації — не однорідні спільноти, і їхні члени можуть не поділяти усіх цих елементів, або ж, навіть поділяючи, вони можуть не відчувати їх в однаковій формі й однаковою мірою [49].

...

Далі — у повній книжці «Україна у просторі-часі (про походження українців)».
nashaknyga.com.ua